

Історія України

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/086-096

УДК (UDC) 94 (477) «1945-1951»

JEHOVAH'S WITNESSES UNDER THE CONTROL OF SOVIET SECURITY SERVICES (1945-1951)

Oleksandr Trygub*

Abstract

In September 1945, the NKGB (The People's Commissariat for State Security) of the Ukrainian SSR opened an agent-operational case is called 'Zavet' ('Testament') against supporters of the Jehovah's Witnesses. The factual basis for the "creating" a centralized case was the agential and investigative materials at the disposal of the NKGB, which, according to the state security personnel, "testified" that on the territory of the Ukrainian SSR "illegal formations of sectarian Jehovah's Witnesses existed and carried out active anti-Soviet activities." The presence of a single leading center of the 'Jehovist underground in Ukraine' was also assumed. The leaders of religious groups were immediately taken into operational development in Alchevsk, Yasynovata and Avdiivka in the Donbas, Lviv, Kyiv region, etc.

According to operational data, the 'Jehovists' were extremely hostile to the Soviet government, called it "satanic" and agitated for its non-recognition. Many ordinary believers did not officially work anywhere, did not recognize any documents, avoided any kind of registration, and so on. Since such a line of behavior was considered "anti-Soviet" by the official authorities, the denomination itself entered the camp of "hostile" and requiring immediate prompt response. The latter was expressed in unofficial repressions and the introduction of internal agents into the environment of the Jehovah's Witnesses.

The first arrests were carried out during December 1945 – January 1946, which continued until the early 1950s. The impossibility of resolving the issue of Jehovah's Witnesses by agential and operational measures led the NKGB to think about more radical measures. In March 1951, a plan was prepared for the deportation of Jehovah's Witnesses supporters. More than 8,000 believers were supposed to be evicted, information about whom had been collected by state security agencies for a number of years. As final points of deportation, first of all, the Irkutsk and Tomsk regions were planned. Therefore, the operation received the code name 'Sever' ('North'). The eviction was carried out on the territory of the Lviv, Volyn, Rivne, Drohobych, Stanislav, Ternopil and Chernivtsi regions of the Ukrainian SSR. A total of 1,788 families were evicted, with a total of 6,310 people (data not complete).

The completion of operation 'Sever' actually completed the work on the centralized agent-operational case 'Zavet'. At the same time, repression against Jehovah's Witnesses continued in the future.

Keywords: Ukrainian SSR, late Stalinism, repression, Jehovah's Witnesses, Soviet Security Services, KGB

* Doctor of History, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: alextrigub@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

СВІДКИ ЄГОВИ ПІД КОНТРОЛЕМ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ (1945-1951 рр.)

Олександр Тригуб*

Анотація

У вересні 1945 р. НКДБ УРСР стосовно прихильників секти Свідки Єгови завела агентурно-оперативну справу «Заповіт». Фактичною підставою для «заведення» централізованої справи послужили наявні у розпорядженні НКДБ агентурно-слідчі матеріали, які, на думку чекістів, «свідчили» про те, що на території УРСР «існували та проводили активну антирадянську діяльність нелегальні формування сектантів-іеговістів». Передбачалася і наявність єдиного керівного центру «єговістського підпілля в Україні». Одразу ж було взято в оперативну розробку лідерів релігійних груп в Алчевську, Ясинуватій та Авдіївці на Донбасі, Львові, Київщині й інших регіонах.

За оперативними даними, «єговісти» до радянської влади ставилися вкрай вороже, називали її «сатанинською» й агітували за її невизнання. Багато рядових віруючих офіційно ніде не працювали, не визнавали будь-яких документів, уникали різного роду реєстрації тощо. Оскільки подібна лінія поведінки вважалася офіційними органами влади «антирадянською», то й сама конфесія увійшла до табору «ворожих», які потребують негайного оперативного реагування. Останнє виражалось у неофіційних репресіях та введених у середовище «Свідків» внутрішньої агентури.

Перші арешти було проведено протягом грудня 1945 – січня 1946 рр., які тривали до початку 1950-х років. Неможливість вирішити питання «Свідків Єгови» агентурно-оперативними заходами призвело чекістів до думки про радикальніші заходи. У березні 1951 року було підготовлено план депортації прихильників Свідків Єгови. Передбачалося виселення понад 8000 віруючих, відомості про яких протягом кількох років збирали органи держбезпеки. Як кінцеві пункти висилки намічалося, перш за все, Іркутська та Томська області. Операція отримала кодову назву «Північ». Виселення було проведено на території Львівської, Волинської, Рівненської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей УРСР. Усього було виселено 1788 сімей із загальною кількістю 6310 осіб (дані неповні). Завершення операції «Північ» фактично завершило роботу над централізованою агентурно-оперативною справою «Заповіт». Водночас, репресії щодо Свідків Єгови продовжувалися і надалі.

Ключові слова: УРСР, пізній сталінізм, репресії, Свідки Єгови, радянські спецслужби, КДБ

Цитування: Тригуб, О. (2023). Свідки Єгови під контролем радянських спецслужб (1945-1951 рр.). *Консенсус*, 2, 86-96.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/63>

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: alextrigub@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Постановка проблеми. Не дивлячись на вдавану вивченість багатьох проблем радянського минулого, подальша емпірична робота з архівними джерелами свідчить, що значне коло проблематики потребує якщо не уточнення та поглибленого вивчення, то, по крайній мірі, переосмислення та виваженої оцінки.

Широкий і майже повний доступ до українських архівів радянської таємної поліції, що було надано низкою законів після Революції Гідності 2013–14 рр., засвідчив про необхідність подальшої ретельної роботи у вивченні як «білих плям», так і місця у радянському соціумі радянських спецслужб. До одного з напрямків, де чекісти грали практично ключову роль, є релігійне життя homo sovieticus і державно-релігійні відносини. У розрізі сказаного автор ставить своєю *метою* окреслити підготовку, хід і результати агентурно-оперативної справи «Заповіт» (рос. «Завет»¹), яка була направлена на ліквідацію та підкорення релігійних груп Свідків Єгови. *Джерельною основою* публікації є матеріали фонду 16 «Секретаріат ППУ–КГБ УРСР» Галузевого держархіву Служби безпеки України (м. Київ).

Огляд літератури. Оскільки проблематика історії єговістського руху у радянському суспільстві повоєнної доби нами ставиться у розрізі місця та ролі органів держбезпеки у його розвитку, то історіографія питання є досить молодою, що, природно, пов'язано із доступом до відповідних документів структурних підрозділів КГБ. Так, у 1999 р. статтю про репресії проти єговістів на Закарпатті підготував Михайло Делеган². Зробивши короткий огляд низки кримінальних справ повоєнної доби, він дійшов висновку, що більшість арештованих єговістів отримали максимальні терміни ув'язнення – 25 років, бо засуджувалися за політичними статтями.

Парадоксальним, з точки зору сьогодення, є те, що доступ до великого пласта документів радянських спецслужб першими отримали російські дослідники, де за часів президентства Бориса Єльцина сформувалися досить комфортні умови для дослідників архівосховищ ФСБ РФ. Саме тому одне з авангардних ґрунтовних досліджень було підготовлено відомим радянсько-російським релігієзнавцем Михайлом Одінцовим³. Праця представляє собою збірник документів російських і молдовських архівів із вступною статтею (короткий огляд «радянської історії» Свідків Єгови). Частина документів розкриває події і на території УРСР.

Паралельно у Львові побачила світ книжка Олега Голька, що також

¹ У подальшому автор буде використовувати саме російськомовний варіант назви, як власну назву оперативної справи.

² Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1/2. С. 419–427.

³ Одінцов М.И. Совет министров СССР постановляет: «Выселить навечно!». *Сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951–1985 гг.)*. Москва, 2002. 240 с.

зосередився на репресіях і виселенні Свідків Єгови до Сибіру⁴. Більша частина книги представляє собою збірник розповідей сучасників та архівних документів.

У 2002 р. вийшла оглядова публіцистична стаття присвячена історії Свідків Єгови в Україні від вірян даної конфесії⁵. Частина публікації (с. 152–172) розкриває заявлений нами період і показує окремі епізоди взаємовідносин із радянськими спецслужбами. У 2008 р. на основі цієї публікації було висвітлено історію Свідків Єгови повоєнного періоду у книзі «Історія релігій в Україні»⁶. Оскільки основоположна публікація 2002 р. не мала наукового апарату, то про її джерельну базу можна лише здогадуватися.

Низку робіт, що показують окремі кластери радянської історії Свідків Єгови, опублікував Костянтин Бережко⁷. Так, у статті «Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.)» автор розглянув багатотомну справу проти прихильників Свідків Єгови, що зберігається в ГДА СБУ. Досить цінною для дослідників історії конфесії є підготовлена істориком збірка документів із вищезгаданого архіву⁸.

На завершення хотілося б згадати працю російської дослідниці Тетяна Ваграменко, яка тривалий час працювала в архіві ГДА СБУ. Результатом її емпіричної роботи з документами стала публікація, що розкриває агентурно-оперативну діяльність КГБ у середовищі Свідків Єгови після проведення операції «Север» у 1951–1955 рр.⁹ Стаття яскраво показує зміну підходів у роботі з активом і віруючими конфесії після закриття агентурної справи «Завет».

Загалом, можна констатувати, що проблема отримала певного висвітлення у науковій літературі, але попри вдавану їй вивченість, вона ще далека до повного розкриття як у загальносоюзному/загальноукраїнському розрізі, так і на регіональному, а, тим більше, персональному рівнях.

Виклад матеріалу. З початком звільнення території УРСР від окупантів,

⁴ Голько О. Свідки Єгови – сибірський маршрут: добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівистом, живим свідком описаних подій. Львів: ТОВ Фаворит, 2002. 201 с.

⁵ Сучасна діяльність Свідків Єгови. Україна. *Щорічник свідків Єгови 2002*. Зельтерс: Товариство Вартової башти, Біблії і брошур, 2002. С. 119–253.

⁶ Історія релігій в Україні: у 10-ти т. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) / За ред. П. Яроцького. Київ–Дрогобич: Видавець Сурма С., 2008. С. 529–587.

⁷ Бережко К. Історія свідків Єгови на Житомирщині. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. 182 с.; Бережко К.О. Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ». *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. С. 102–104; Бережко К. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. № 2. С. 255–265.

⁸ Бережко К.А. История Свидетелей Иеговы в Украине: в 5-ти томах. Феодосия: Тип. РА «Арт-Лайф», 2012. Приложение № 1, архивы КГБ – 2012. 220 с.

⁹ Ваграменко Т.А. Секретные операции советских спецслужб против свидетелей Иеговы в Украине (1949–1955 гг.). *История: электронный журнал*. 2021. Выпуск 8 (106). URL: <https://history.jes.su/S207987840016688-5-1>. DOI: 10.18254/S207987840016688-5

6 листопада 1943 р. народний комісар держбезпеки УРСР С. Савченко направив обласним управлінням НКДБ циркулярну записку, в якій вимагав «максимально активізувати агентурно-оперативну роботу з церковно-сектантських кадрів». При цьому одним із пунктів було: «Взяти в активну агентурну розробку керівників та учасників сектантських течій “єговістів”, “адвентистів 7 дня”, “п’ятидесятників”. На керівний і проповідницький склад провести документацію їхньої антирадянської діяльності та заарештувати, а серед рядового складу повести розкладницьку роботу». Разом з цим необхідно було «розставити агентурно-інформаційну мережу так, щоб у кожній... сектантській групі або громаді мали одного або двох агентів. Це дасть змогу контролювати діяльність групи, розробляти її учасників і проводити наші заходи серед її членів»¹⁰.

Повноцінно реалізація цієї директиви розпочалася лише після закінчення радянсько-німецької війни. У другій половині 1945 р. органами держбезпеки УРСР розпочалася реалізація, стосовно вищезгаданих течій, централізованих агентурно-оперативних справ. Так, у вересні 1945 р. оперативниками Народного комісаріату державної безпеки УРСР (НКДБ УРСР) «на активних учасників антирадянського підпілля сектантів “єговістів”» було заведено агентурно-оперативну справу «Завет»¹¹. Поштовхом до цього послужило орієнтування НКДБ УРСР від 31 серпня 1945 р. № 109/д, де визнавалася «значна активізація ворожої діяльності» «Свідків Єгови» (єговістів)¹².

Фактичною підставою для «заведення» централізованої справи послужили наявні у розпорядженні НКДБ агентурно-слідчі матеріали, які, на думку чекістів, «свідчили» про те, що на території Київської, Ворошиловградської, Сталінської, Вінницької, Львівської, Волинської, Дрогобицької й інших областей УРСР «існували та проводили активну антирадянську діяльність нелегальні формування сектантів-єговістів». Передбачалася і наявність єдиного керівного центру «єговістського підпілля в Україні». Одразу ж було взято в оперативну розробку лідерів релігійних груп в Алчевську, Ясинуватій та Авдіївці на Донбасі, Львові, на Київщині та в інших регіонах¹³. При цьому станом на 1 січня 1946 р. на обліку НКДБ УРСР перебувало лише 13 громад з кількістю віруючих 249 осіб¹⁴.

«Свідки» потрапили до пріоритетів протидії «ворожим сектам», які завдавали найбільшого занепокоєння радянським спецслужбам у повоєнний період своєю розгалуженою конспіративною мережею та прямим підпорядкуванням своєму центру в США, куди стікалася зібрана в СРСР інформація політичного та військового характеру.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 200-203.

¹¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 3.

¹² Веденеев Дм. Атеисты в мундирах: советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 2016. Retrieved from http://loveread.me/read_book.php?id=70793&p=49

¹³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 3-4.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 10б.

Активізувавшись і легалізувавшись під час війни, Свідки Єгови зайняли відверто опозиційне становище: адепти конфесії «вели прогітлерівську агітацію», розпускали чутки про неминучу поразку Червоної Армії. Після звільнення України знову пішли у підпілля, відмовлялися служити в армії, співпрацювати з владою, отримувати паспорти, працювати у колгоспах, підписуватись на держпозики тощо. Їхні громади діяли конспіративно, мали достатньо друкарської техніки, пропагували повстанство та шкідництво в економіці¹⁵.

За оперативними даними, «єговісти» до радянської влади ставилися вкрай вороже, називали її «сатанинською» й агітували за її невизнання. Багато рядових віруючих офіційно ніде не працювали, з навколишнім населенням спілкувалися мало, не визнавали будь-яких документів, уникали всякого роду реєстрації, не називаючи своїх прізвищ, імен та іншого, виправдовуючи свою поведінку швидкою смертю та настанням страшного суду над невірними¹⁶. Рядових сектантів закликали уникати роботи в колгоспах, у радянських установах і на підприємствах, не визнавати та не виконувати державних зобов'язань, дітям шкільного віку заборонялося вчити радянські вірші, співати радянські пісні тощо¹⁷.

Оскільки подібна лінія поведінки вважалася офіційними органами влади «антирадянською», то й сама конфесія увійшла до табору «ворожих», які потребують негайного оперативного реагування. Останнє виражалося в неофіційних репресіях і введення в середовище «Свідків» внутрішньої агентури (необхідно вказати, що єговісти були одним із найскладніших конфесійних напрямів для вербування агентів).

Перші арешти були проведені протягом грудня 1945 – січня 1946 р., коли було заарештовано 21 адепта по Київській, Львівській, Рівненській областях¹⁸. Серед заарештованих: Іоанна Зелент (керівниця групи у Рівному), Югіна (Євгенія) Кавун (керівниця групи у Христинівському районі Київської області), а також рядові адепти: Соломія Кавун, Марія Кавун, Єлизавета Лігун, Феодосія Кобець, Павлина Семенюк, Іванка-Янина Голятович, Павло Зятек, Любов Андрейко, Степан Андрейко й інші¹⁹.

У заарештованих проводилися обшуки, вилучалося листування, релігійна література, брошури та листівки. У Іванки Голятович зі Львівщини під час обшуку було виявлено та вилучено: дві друкарські машинки, восковка, ротаторна фарба та понад 900 примірників брошур-листівок релігійного антирадянського змісту, які зобов'язували «Свідків Єгови» відмовлятися від голосування за кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР.

Як звинувачення заарештованим висувалася антирадянська релігійна пропаганда серед колгоспників, вербування нових адептів до складу секти,

¹⁵ Веденеев Дм. Атеисты в мундирах...

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 5.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 15.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 6.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 650б.; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 4-6.

поширення літератури релігійно-антирадянського змісту, агітація проти виборів у депутати Верховної Ради, тобто «на зрив заходів партії та уряду».

У лютому 1946 р. операцію з «вилучення активних сектантів» було проведено на Закарпатті, де було заарештовано 8 віруючих: Валіна Горвад (керівник секти), Василь Леман, Дмитро Регош, Іван Герич та ін. Заарештовані «серед населення проводили антирадянську агітацію», а на своїх зборах «закликали своїх послідовників молитися, щоб Єгова знищив комунізм» тому, що «комунізм веде до знищення всього людства»²⁰.

В. Горвад, як ідейний лідер, 3 лютого зібрав нараду проповідників секти, на якій дав настанову про участь єговістів у голосуванні з виборів до Верховної Ради СРСР, зажадавши, щоб замість бюлетенів учасники секти опустили в урну аркуші чистого паперу. В результаті адепти низки населених пунктів під час голосування 10 лютого 1946 р. у виборчі скриньки замість бюлетенів опустили листівки релігійного змісту. При цьому найортодоксальніші на очах членів виборчих комісії перекреслювали бюлетені, заявляючи: «Ми вже проголосували за Бога і більше голосувати ні за кого не будемо»²¹.

Подальші арешти та інформація, що отримувалася з різних джерел, привели чекістів до думки, що «Свідки Єгови» в УРСР підтримували зв'язок з центром, що знаходився у Лодзі (Польща). Саме цей центр, пов'язаний із Нью-Йорком (США), і керував громадами єговістів в УРСР через спеціально довірених і підготовлених осіб. З метою збереження своїх зв'язків, «учасники єговістського підпілля» користувалися зашифрованими термінами: керівний центр називають «Мамою», а директиви, що отримувалися з центру «Хлібом» або «Харчем»²².

У середині 1946 р. оперативникам вдалося отримати через агентуру документ, який відображав організаційну структуру «Свідків», сформовану на території Західної України. Відповідно до цієї інструкції, початковою ланкою підпілля єговістів були так звані «пляцувки» (ділянки), які об'єднувалися в «кулкі» (групи), керовані слугами «кулок», які, у свою чергу, підкорялися слугам «збору», а кілька «зборів» входили в «групу». «Група» об'єднувала 4–5 населених пунктів, керованих старшим слугою «групи». У структурі управління також були: заступник старшого слуги – слуга відвідувань, слуга викладання теократичного курсу та слуга-скарбник. «Групи» об'єднувалися у «стрєфи», на чолі якої стояв слуга «стрєфи», а слуги «стрєф» підкорялися «крайовому» слугі та його «бюро», останній, у свою чергу, підкорявся «головній квартирі»²³.

Надалі вся робота спецслужб була спрямована на з'ясування існуючої організаційної структури, її керівників, зв'язків із закордонними центрами тощо. Внаслідок оперативних дій чекістам вдалося встановити, що на 1946 р. на території

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 41–42.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 43.

²² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 8.

²³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 11–12.

Західної України та Білорусії діяло 9 округів «Стреф». Кожен округ складався з 4-17 районів, а до кожного району входило по 5-6 сільських громад (що склалися з 3-4 відділень)²⁴.

Для розробки керівників «Свідків» Йосипа Дічковського та Станіслава Бурака в секту було введено агента «Хрестинський», завербованого УМДБ Станіславської області для роботи по «єговістському підпіллю». Ймовірно агент був наближений до Й. Дічковського, оскільки успішно забезпечував спецслужби інформацією та розкрив з львівські конспіративні квартири, за якими було організовано зовнішнє спостереження²⁵.

Завдяки іншому агенту-внутрішнику з псевдо «Венгринович» вдалося отримати додаткові відомості про керівний склад організації, про підготовку проповідників-пропагандистів, про нелегальні «курси теократії», що готувалися у Львові тощо.

Активно використовувалася чекістами і перлюстрація кореспонденції. Не поспішаючи з арештами, спецслужби брали у розробку весь виявлений актив єговістів, організовуючи перегляд усієї вхідної та вихідної кореспонденції осіб, що перебували у розробці. Це надало інформацію про те, що західноукраїнські «Свідки Єгови» почали налагоджувати зв'язки не тільки з Білоруською РСР, а й розширили свій вплив на Молдавську РСР. До того ж у другій половині 1946 р. робилися спроби встановити зв'язок з єговістами, що діють на території східних областей СРСР²⁶.

Зазначена агентурно-оперативна робота у справі «Завет» завершилася масовими арештами у січні 1947 р. Одночасно по всій території УРСР було заарештовано 144 особи з числа керівного складу «єговістського підпілля». У лютому того ж року було додатково заарештовано ще 32 особи²⁷. Незважаючи на такі масові арешти, ліквідувати єговістську організацію не вдалося навіть частково. Тому оперативна робота й арешти тривали і надалі. За результатами першого півріччя 1947 р. було заарештовано 246 осіб, із них 125 осіб протягом квітня-травня 1947 р. потрапили на лаву підсудних, з яких 122 особи були засуджені до різних термінів позбавлення волі, а 3 особи були звільнені через хворобу та малозначність складу злочину²⁸.

У другій половині 1947 р. було «розгромлено» і керівні органи єговістів – «Краєве бюро» на Львівщині та Донбаський керівний центр на чолі зі «святохранами». Були заарештовані провідні керівники Крайового бюро: Токар, Бурак, Дічковський та емісар Лодзінського центру Пашковський. У східних областях були заарештовані Зеленський, Калігров, Соболев і Малихін. Було вилучено 4 підпільні друкарні та велику кількість релігійної літератури²⁹.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 578. Арк. 237-238.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 95.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 96-97.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Арк. 75.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 610. Арк. 41.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 658. Арк. 58.

Незважаючи на серйозний удар по організації, з отриманого спецслужбами звіту еговістів було встановлено, що на 1 травня 1948 р. на території України та Молдови діяло 9 міжобласних нелегальних центрів еговістського підпілля, 117 міжрайонних центрів, які об'єднували 1 064 групи з кількістю проповідників-«голосителів» – 2 647 осіб. Загальна кількість відомих представників досягала 8 810 осіб³⁰. За оперативними даними на території України у 1950 р. діяло 10 міжобласних еговістських центрів («стрэф»), які об'єднували 137 міжрайонних груп і 1 156 низових осередків із загальною кількістю учасників у 10 200 осіб³¹.

Протягом 1949–50 рр. органами МДБ агентурна справа «Завет» вважалася такою, що «заслуговує на найбільшу оперативну увагу». По ньому розроблявся керівний склад та актив антирадянського сектантського підпілля еговістів на території як західних областей України, так і Молдови, Білорусії, окремих областей РРФСР. До кінця 1950 р. планувалося заарештувати 302 особи керівного складу й активу «Свідків Єгови»³².

Так, за час з жовтня 1949 р. по травень 1950 р. органами МДБ УРСР ліквідовано 6 груп з арештом 65 осіб³³. Загалом протягом 1950 р. лише на території західних областей УРСР, а також у Чернівецькій і Закарпатській областях було ліквідовано 25 нелегальних груп еговістів у складі 208 осіб. У тому числі знову ліквідовано оновлене (після розгрому 1947 р.) «Краєве бюро» у складі: Дмитра Грінчука, Миколи П'ятохи та Валентини Ящук. На 1951 р. було заплановано заарештувати ще 211 осіб із керівного складу й активу віруючих³⁴. Тільки за перше півріччя 1951 р. було заарештовано 172 особи³⁵.

Неможливість вирішити питання «Свідків Єгови» агентурно-оперативними заходами, привела чекістів до думки про радикальніші заходи. У жовтні 1950 р. МДБ СРСР представило план масової висилки Свідків Єгови із західних регіонів СРСР. Однак Сталін, з невідомих причин, не дав «добро» на його здійснення. У лютому 1951 р. МДБ СРСР знову поставило це питання перед ним. Свою позицію міністерство доводило тим, що «еговістське підпілля» продовжувало проводити антирадянську агітацію, поширювало провокаційні вигадки та виступало проти заходів радянської влади. Таким чином, у березні 1951 р. план депортації Свідків Єгови було підготовлено та затверджено Радою Міністрів СРСР. За ним передбачалося виселення у квітні того ж року понад вісім тисяч віруючих, відомості про яких протягом кількох років збирали органи держбезпеки та апарат Ради у справах релігійних культів. Як кінцеві пункти висилки намічались, перш за все, Іркутська та Томська області; очевидно, тому операція отримала кодову назву «Север» («Північ»). На загальносоюзному рівні

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 670. Арк. 83.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1102. Арк. 38.

³² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1102. Арк. 32.

³³ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1102. Арк. 31.

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 778. Арк. 261, 266.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 109.

безпосередня робота з реалізації постанови Ради Міністрів СРСР була покладена на МДБ СРСР, а в кожній із союзних республік – на Раду Міністрів республіки та республіканське Міністерство держбезпеки³⁶.

Поряд із репресіями щодо керівного складу й активу «сектантів-єговістів» у квітні 1951 р. МДБ УРСР було проведено виселення у віддалені області СРСР як учасників єговістського підпілля та їхніх сімей, так і сімей раніше заарештованих «за антирадянську єговістську діяльність». Виселення було проведено на території Львівської, Волинської, Рівненської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей Української РСР. Усього було виселено 1 788 сімей із загальною кількістю 6 310 осіб³⁷.

Завершення операції «Север» фактично завершило роботу над централізованою агентурно-оперативною справою «Завет». Водночас розробка «єговістського підпілля» тривала, оскільки, за попередніми даними МДБ, на території західноукраїнських областей залишилося проживати понад 5 000 adeptів «Свідків Єгови», що мало на увазі продовження роботи спецслужб у цьому напрямку (детальніше про роботу спецслужб щодо Свідків Єгови дивіться вже згадувану статтю Тетяни Ваграменко).

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати, що попри оголошену Сталіним під тиском союзників свободу релігійних віросповідань, більшовицькі практики 1920–30-х років щодо релігійних організацій збереглися. Розглянута централізована агентурно-оперативна справа «Завет» є яскравим свідченням бажання радянської влади взяти під негласний контроль релігійне життя віруючих громадян СРСР, а за неможливості це зробити – прибрати подалі до «глухих районів країни».

У роботі з релігійними громадами органи держбезпеки спиралися на агентурно-репресивні методи. Розширюючи, використовуючи та впроваджуючи своїх «добровільних» співробітників у вигляді різного роду агентів, чекісти тримали на контролі все внутрішнє життя конфесії. Широко використовувався репресивний апарат з усунення лідерів Свідків Єгови, провідних adeptів та їхніх помічників. На завершальному етапі війни та перші повоєнні роки одним із основоположних було звинувачення у колабораціонізмі з окупаційним режимом. Обтяжливими мотивами, що формували образ ворога з віруючої людини, були соціальне походження та рід занять (не працює, власне господарство), членство у небільшовицьких партіях та організаціях у минулому, попередні арешти та судимості. Таким чином, антирелігійна стратегія комуністичної партійної держави щодо Свідків Єгови доби повоєнного сталінізму не змінилася.

³⁶ Одинцов М.И. Совет министров СССР постановляет: «Выселить навечно!»... С. 20.

³⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 114.

REFERENCES

- Berezhko, K. (2005). *Istoriia svidkiv Yehovy na Zhytomyrshchyni* [History of Jehovah's Witnesses in Zhytomyr Oblast]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU imeni I. Franka [in Ukrainian].
- Berezhko, K. (2011). Peresliduvannia svidkiv Yehovy v pisliavoienni period (1945–1951 rr.) [Persecution of Jehovah's Witnesses in the post-war period (1945–1951)]. *Ź arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2, 255–265 [in Ukrainian].
- Berezhko, K.A. (2012). *Istoriya Svideteley Iegovy v Ukraine. Prilozheniye № 1, arkhivy KGB – 2012* [History of Jehovah's Witnesses in Ukraine. Appendix No 1, KGB archives – 2012]. Feodosiya: RA «Art-Layf» [in Russian].
- Berezhko, K.O. (2009). Masovi relihiini represii v Ukraini: operatsiia «Pivnich» [Mass religious repressions in Ukraine: Operation 'North']. *Kultura narodov Prychernomoria*, 162, 102–104 [in Ukrainian].
- Delehan, M. (1999). Dokumenty Derzhavnoho arkhivu Zakarpatskoi oblasti pro peresliduvannia sektantiv-ievovistiv u 1947–1953 rr. [Documents of the State Archive of the Zakarpattia region on the persecution of Jehovah's sectarians in 1947–1953]. *Ź arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1/2, 419–427 [in Ukrainian].
- Holko, O. (2002). *Svidky Yehovy – sybirskiyi marshrut: dobirka rozpovidei ta arkhivnykh dokumentiv, zibranykh vchenym-arkhivistom, zhyvcym svidkom opysanykh podii* [Jehovah's Witnesses – the Siberian route: a selection of stories and archival documents collected by a scholar-archivist, a living witness of the described events]. Lviv: TOV Favoryt [in Ukrainian].
- Odintsov, M.I. (2002). *Sovet ministrov SSSR postanovlyayet: «Vyselit navechno!»*. *Sbornik dokumentov i materialov o Svidetelyakh Iegovy v Sovetskom Soyuze (1951–1985 gg.)* [The Council of Ministers of the USSR decides: “Evict forever!”. Collection of documents and materials about Jehovah's Witnesses in the Soviet Union (1951–1985)]. Moskva [in Russian].
- Svidky Yehovy (2002). Suchasna diialnist Svidkiv Yehovy. Ukraina [Contemporary activities of Jehovah's Witnesses. Ukraine]. In: *Shchorichnyk Svidkiv Yehovy 2002*. Zelters: Tovarystvo Vartovoi bashty, Biblii i broshur. P. 119–253 [in Ukrainian].
- Vagramenko, T.A. (2021). *Sekretnye operatsii sovetskikh spetssluzhby protiv svideteley Iegovy v Ukraine (1949–1955 gg.)* [Secret Operations of the Soviet Security Services against the Jehovah's Witnesses in Ukraine (1949–1955)]. *Istoriya: elektronnyi zhurnal*, 8 (106). DOI: 10.18254/S207987840016688-5 [in Russian].
- Vedeneev, D. (2016). *Ateisty v mundirakh: sovetskie spetssluzhby i religioznaya sfera Ukrainy* [Atheists in Uniforms: Soviet Secret Services and the Religious Sphere of Ukraine]. Moskva: OOO «TD Algoritm». Retrieved from http://loveread.me/read_book.php?id=70793&p=49 [in Russian].
- Yarotskiy, P. (Ed.). (2008). *Istoriia religii v Ukraini. T. 6: Piznii protestantyzm v Ukraini (p'iatydesiatnyky, adventysty, Svidky Yehovy)* [History of religion in Ukraine. Vol. 6: Late Protestantism in Ukraine (Pentecostals, Adventists, Jehovah's Witnesses)]. Kyiv–Drohobych: Vydavets Surma S. [in Ukrainian].